

Dialog i konfliktens skugga — några aktuella perspektiv från Jerusalem

TINA HAETTNER BLOMQUIST

Tina Haettner Blomquist är teol. doktor i Gamla testamentets exegetik och har varit verksam som direktor och studierektor vid Svenska teologiska institutet i Jerusalem samt ledamot av The Executive Committee of The Interreligious Coordinating Council in Israel.

Vi har alla vår respektive ingång i dialogen. Vi har olika bakgrunder och bevekelsegrunder. Vi vet att religionsdialog äger rum i en mångfald av olika historiska sammanhang och mitt i fortskridande mänsklig erfarenhet — och att dialogens agenda därför kan skifta i tid och rum. Om en dialog ska vara framgångsrik behövs en insikt om just detta: att dialogens frågor kan variera och att det är viktigt att vara trogen — och förtrogen med — dialogens specifika och unika behov på varje plats, i varje tid.¹

Artikelns ämne är interreligiös dialog, särskilt judisk-kristen, i Jerusalem med fokus på de senaste fyra–fem åren; en period under vilken mer än 4 000 människor har mist sina liv till följd av den eskalerande konflikten. «The ongoing conflict dominates our hearts and minds», säger en av Jerusalems dialogveteraner. Jag avser att formulera några av mina intryck av denna dialog i konfliktens skugga. Hur ser den lokala, inhemska israelisk-palestinska interreligiösa dialogen ut? På vilka sätt äger den rum och vilka är några av dess aktuella frågor och utmaningar?

Två händelser under jubileumsåret

Under år 2000 inträffade två saker som lämnade djupa avtryck i judisk-kristna relationer, inte minst i Israel och i de palestinska områdena: påve Johannes Paulus II:s besök i det heliga landet i slutet av mars — och den andra intifadans början i slutet av september.

Påve Johannes Paulus II gjorde inte bara en personlig pilgrimsresa; hans besök i Israel sym-

boliserar kulmen på den katolska kyrkans botgöringsresa fram till det judiska folket via Andra Vatikankonciliet med *Nostra Aetate* 1965, påvens besök i Roms synagoga 1986 och bönen om förlåtelse, vilken påven bad i S:t Peterskyrkan på första söndagen i fastan, den 12 mars 2000, och som han två veckor senare, den 26 mars, placerade i Västra muren i Jerusalem.² Den israeliska allmänheten hälsade påven med

¹ Med benämningen *framgångsrik* avses här en religionsdialog som upplevs vara angelägen för dem som deltar i den och vars grundval i övrigt ansluter till de gängse grundläggande principerna för multidimensionerad dialog; se t.ex. L. Swidler, «The Dialogue Decalogue. Ground Rules for Interreligious, Intercultural Dialogue» för tio övergripande perspektiv, ursprungligen publicerade i *The Journal of Ecumenical Studies*, Winter (1983), 1–4. Vidare betonar M. Boys, ««The Ways of God»: A Reading from a Distance» i *Svensk Teologisk Kvartalskrift* 79:3 (2003), 136–140, dialogens relationella karaktär och lyfter fram N. Burbules' förståelse av vad en framgångsrik dialog kan innebära. Boys, 138, skriver: «To be successful, a dialogue depends on cooperation, particularly when disagreements, misinterpretations and difficulties beset it. Persistence necessitates a relation of mutual respect, trust, and concern — and part of the dialogical interchange often must relate to the establishment and maintenance of these bonds» [citat ur N. Burbules, *Dialogue in Teaching: Theory and Practice* (New York: Teachers College Press, 1993), 19–20]. For this perseverance is indispensable. Dialogue is not a mere method. It is a way of life that demands attentiveness to our emotions and to nurturing virtues and skills that foster relationships». Boys' och Burbules' insikter ter sig särskilt relevanta för den israelisk-palestinska dialogen.

stor entusiasm och värme vilken också är den stämning som framträder i israelisk engelskspråkig media i kommentarerna till Johannes Paulus II:s bortgång den 2 april 2005. En opinionsundersökning som gjordes strax efter påvens besök visade en drastisk positiv förändring i judiska israelers inställning till kristna och kristendom. Många som inte tidigare varit speciellt intresserade av judisk-kristna och interreligiösa relationer blev det nu, såväl religiösa ledare som gräsrotter. Intresset för dialog vidgades och fick en mer lokal förankring.³

Men det fanns en stor plump i reseprotokollet, vilken illustreras så excellent av ett publicerat fotografi där påven ser ut att sitta och hålla för öronen, flankerad av den ashkenaziske över-

² Bönens ordalydelse: «God of our Fathers. You chose Abraham and his descendants to bring your Name to the Nations; we are deeply saddened by the behaviour of those who in the course of history have caused these children of yours to suffer, and asking your forgiveness we wish to commit ourselves to genuine brotherhood with the people of the Covenant.» Se «The Future of Jewish-Christian Relations in the Light of the Visit of the Pope John Paul II to the Holy Land. A Keynote Address by Edward Idris Cardinal Cassidy, at the 10th Annual General Meeting of the Interreligious Coordinating Council in Israel, 13th March 2001»: www.jcrelations.net/en/?id=928. För fler artiklar om den judisk-kristna-muslimska dialogen inför påvens besök, se t.ex. <http://info.jpost.com/2000/Supplements/Millennium/encountersindex.html> och skriften *Toward the Third Millennium. Dialogue in Jerusalem: Jews, Christians and Muslims* (Jerusalem: ICCI & The Konrad Adenauer Foundation, 1999).

³ På den kristna palestinska sidan rådde en viss besvikelse över att påven inte hade ägnat större uppmärksamhet åt muslimska-kristna relationer och inte heller försökt överbrygga splittringen kyrkorna emellan. När den palestinska «think-tanken» PASSIA (*The Palestinian Academy Society for the Study of International Affairs*) samlade kristna och muslimska företrädare till ett rundabordssamtal för att utvärdera påvens besök underströks behovet av ett forum för dialog mellan områdets religiösa ledare, vilket också sker i PASSIA:s kvalificerade *Religious Studies Unit* sedan 1998. För en summering av rundabordssamtalet, se «Pope John Paul's Visit to the Holy Land — An Assessment»: www.passia.org/meetings/2000/pop.html. Den kristna-muslimska akademiska dialogen förs företredesvis vid *Al-Liqa' Center* i Betlehem: www.al-liqa-center.org.

rabbinen Yisrael Lau och den muslimske Sheikh Taisir Tamimi.⁴ Det katastrofala mötet i Jerusalem blev precis så som Vatikanen *inte* ville att det skulle bli: att de så viktiga yttringarna av förtroendebyggande karaktär skulle ersättas av polemiska religiösa-politiska uttalanden, långt ifrån «det enkla givandet av gåvor» som är dialogens väsen. Ett av påvens huvudbudskap var att det behövs mer och bättre interreligiös dialog för att bygga upp fredliga relationer mellan israeler och palestinier: att religion och fred måste gå tillsammans. Budskapet om dialogens fredsskapande imperativ får smärtsam aktualitet då intifadan bryter ut hösten 2000 och sedan oavbrutet intensifieras. Tendensen är sedan dess ett växande likhetstecken mellan interreligiös dialog och «interreligiöst fredsstiftande», eller interreligiöst fredsskapande arbete, utifrån den grundläggande insikten att religionen, istället för att vara en del av problemet, kan bli en del av konfliktens lösning.⁵

År 2000 slår alltså an tonen för dialogens fortsatta och nuvarande hälsotillstånd genom påvens besök och intifadans utbrott. Fler israeliska judar och palestinska kristna och muslimer som inte tidigare varit engagerade i dialogen börjar visa intresse för den — och dialogen fokuserar frågor om religionens fredsskapande potential. Påvens besök är förvisso inte den enda förklaringen till det ökade intresset för dialog.

⁴ R. Kronish, «The Pope and the pitfalls and potential of interfaith dialogue»: www.jewishpublicaffairs.org/pope/haaretz/kronish.htm. För fotografiet, se www.lmtonline.com/news/archive/032400/pagea17.pdf.

⁵ M. Gopin, *Between Eden and Armageddon: The Future of World Religions, Violence and Peacemaking* (Oxford: Oxford UP, 2000); *idem*, *Holy War, Holy Peace. How Religion Can Bring Peace to the Middle East* (Oxford: Oxford UP, 2002); R. Kronish, «The Role of Interreligious Dialogue in Peace-building in Israel»: www.jcrelations.net/en/?id=2379; Y. Landau, «Healing the Holy Land. Interreligious Peacebuilding in Israel/Palestine», *Peaceworks 51* (Washington: United States Institute of Peace, 2003): www.usip.org; T. Scheffler, «Interreligious Dialogue and Cultural Diplomacy in the Middle East. Paper prepared for the 10th annual congress of DAVO (Deutsche Arbeitsgemeinschaft Vorderer Orient, Hamburg, November 20–22, 2003)»: www2.uibk.ac.at/forschung/weltordnung/scheffler_dialogue_and_diplomacy.pdf.

Judar, kristna och muslimer har genom århundraden levt sida vid sida i landet och försökt dela en livets dialog, en vardag, tillsammans. De senaste femton åren har sett en gradvis ökande omfattning av den inhemska dialogen; likaså har religion och fredsarbete sedan tidigare gått hand i hand, inte minst tack vare organisationer som *Oz veShalom-Netivot Shalom* (grundad 1975) och *Rabbis for Human Rights* (grundad 1988).⁶ Det är därför mer korrekt att säga att vad påvens besök gjorde var att diversifiera denna utveckling samt ge den en rejäl knuff framåt.

Det är symptomatiskt, att när den israeliska paraplyorganisationen *ICCI (The Interreligious Coordinating Council in Israel)*⁷ tillsammans med den amerikanska katolska biskopskonferensen producerar filmen «I Am Joseph, Your Brother» om judisk-katolska relationer sedan Andra Vatikanconciliet, så är det helt och hållet den västerländska akademiska judisk-kristna dialogen som skildras. Det är en utmärkt, pedagogisk film (visad i israelisk TV med hebreisk och arabisk översättning) som avspeglar det välkända faktum att den judisk-kristna dialogen i Israel — allt sedan 1950-talets dialogpionjärer (med Martin Buber i spetsen) och etableringen av *The Israel Interfaith Association* 1959⁸ — i huvudsak har förts av en till antalet begränsad grupp judiska och kristna teologer, varav de flesta med amerikansk eller europeisk bakgrund.⁹ Min förhoppning är, att om eller när «I Am Joseph, Your Brother Part Two» spelas in någon gång i framtiden, så kommer den att

kunna skildra framväxten på bred front av en inhemska judisk-kristen-muslimsk dialog väl rotad i ett israelisk-palestinskt sammanhang, där deltagarna är sabras, ashkenazim och sefardim, ortodoxa, konservativa och liberala; palestinier av de olika kristna traditionerna såväl som muslimer, druser och bahai; teologer och religiösa ledare såväl som gräsrotter.

Den spännande frågan för oss västerlänningar, svenska judar, kristna och muslimer, blir då — och är redan nu — dels vilken roll, om någon, vi kan spela i en israelisk-palestinsk dialog, dels vilket inflytande en israelisk-palestinsk dialog kan få på interreligiösa relationer i väst, i Nord-Europa och i Sverige. Detta ämne, vill jag påstå, behöver vi bearbeta mer aktivt än vad som hittills har skett.

Judisk-kristna-muslimska relationer och Auschwitz

Under år 2002 togs två av varandra oberoende initiativ på temat «Shoah ur arabisk synvinkel». Det ena initierades av *The Israel Interfaith Association* och det andra av den grekisk-katolske arkemandriten och skolrektorn Fr. Emil Shufani¹⁰ som startade rörelsen *Remembrance for Peace* och den arabisk-judiska resan till Auschwitz-Birkenau i maj 2003. Ämnet har lockat stora åhörarskaror de tre gånger som allmän-

⁹ För dialogens agenda och aktörer i Israel fram till och med 1980-talet, se G. Wigoder, *Jewish-Christian Relations since the Second World War* (Manchester & New York: Manchester UP, 1988), 123–134.

¹⁰ Shufani är född i Nasaret och sedan 1976 rektor för Al-Mutran (St. Joseph's College) i samma stad. Han tilldelades UNECO:s pris 2003 för *Peace Education*.

¹¹ Det första offentliga seminariet arrangerades av *The Israel Interfaith Association* tillsammans med *The Konrad Adenauer Foundation* den 30 oktober 2002 och hade titeln «The Shoah in the eyes of the Arabs». Under Irak-krigets första dag den 20 mars 2003 hölls ett andra seminarium under rubriken «From commemoration to peace — an Arab initiative — towards the joint visit of Jews and Arabs to Auschwitz». Den 15 september 2003 inbjöds till ett tredje seminarium då ledare och deltagare rapporterade från resan: «The

⁶ Se respektive hemsida: www.netivot-shalom.org.il och www.rhr.israel.net.

⁷ www.icci.co.il. *ICCI* bildades i januari 1991 och består av över sjuttio judiska, muslimska och kristna institutioner som arbetar för interreligiös och interkulturell förståelse i Israel, samt utgör den israeliska delen av *The World Conference of Religions for Peace (WCRP)*, se nedan n. 25.

⁸ www.israel-interfaith.co.il. Sammanslutningen grundades för att främja förståelse och ömsesidig respekt mellan religiösa och etniska grupper i Israel. Under 2001 lämnade flera medlemmar denna «moderorganisation» för att etablera *The Interfaith Encounter Association*: www.interfaith-encounter.org vilken verkar inom ramen för *The United Religions Initiative*: www.uri.org.

heten har bjudits in och varje gång väckt ett enormt gensvar bland publiken.¹¹

Rörelsen har vågat utmana de vanligaste arabiska ståndpunkterna till Shoah, vilka grovt förenklat kan sammanfattas med å ena sidan Förintelseförnekelse — å andra sidan att man ser sig som «offer för Förintelsens offer»,¹² och har börjat sprida insikten bland palestinier att Shoah måste konfronteras på ett mer genomgripande sätt. Shufani säger att utan en kunskap om Shoah är det omöjligt att förstå det israeliska traumat och därmed att föra en uppriktig dialog med den judiska sidan:

I realized that there is no chance for true dialogue and reconciliation unless we [Arabs] have an in-depth understanding of this matter of the Holocaust, unless we touch the suffering, the memory, the terminology. It may not be sufficient to get us out of the mud we're stuck in, but it's definitely necessary.¹³

Offentliggörandet av projektet ägde rum vid en presskonferens i Paris i december 2002.¹⁴

Sedan 1988 har Shufani arrangerat ett utbytesprogram mellan sin egen skola i Nasaret och en judisk skola i Jerusalem. Under alla dessa

Arab-Jewish encounter after the joint visit in Auschwitz — what next?» Se t.ex. Y. Klein Halevi, «A mutually subversive journey»: www.friendsofopenhouse.org/pdf/subversivejourney.htm; S. Schoffman, «Transcendence in a cursed place», i *Jerusalem Report* June 30 (2003). Landau, 14. kallar projektet för en «amazing reconciliation effort.» Se även P. Lööf, «Från död till liv och hopp», 104–106 i *Svensk Kyrkotidning* 101 (2005).

¹² Se t.ex. G. Dach: www.uni-leipzig.de/~judaica/i-faith/english/akteng02.htm; M. Tossavainen, «Det förnekade hatet — Antisemitism bland muslimer och araber i Sverige», *Svenska Kommittén Mot Antisemitism* 2003: www.skma.se/pdf/dfh_v2.pdf; D. Shipler, *Arab and Jew. Wounded Spirits in a Promised Land* (New York: Penguin Books, 1986. Revised edition 2002), 300–323.

¹³ Citat ur A. Lavie, «Partners in Pain. Arabs Study the Holocaust»: www.counterpunch.org/lavie02122-003.html.

¹⁴ «Remembrance for Peace», 23–26 i *Service International de Documentation Judéo-Chrétienne* 36/1–3 (2003).

år av samarbete diskuterade föräldrarna och eleverna politik, religion, judisk-arabiska relationer m.m., men inte ett ord sades om Shoah, dess innebörd och betydelse. När de våldsamma sammandrabbningarna utbröt i oktober 2000 mellan israeliska araber och israelisk polis och tretton araber från Nasaret miste livet, avbröts kontakten mellan de båda skolorna. Inga besök av arabiska elever i judiska hem ägde längre rum och tvärtom. Föräldrarnas rädsla på båda sidor var alltför stor. I ett samtal med en av lärarna från den judiska skolan insåg Shufani något som han säger i grunden förändrade hans relation till det judiska. Läraren, som Shufani hade känt under många år, började plötsligt berätta om sitt nyvaknade intresse för sin judiska identitet, om sin ångest och om Shoah som en för honom avgörande identitetsskapande faktor. Shufani insåg då att han intill den stunden hade varit omedveten om just precis hur mycket Shoah påverkar det judiska folket idag. Tillsammans med psykologen Ruth Bar-Shalev organiserade Shufani ett studieprogram med en ordentlig genomgång av Shoah ur olika perspektiv: deltagarna fick studera den europeiska och teologiska antisemitismens bakgrund, nazismens uppkomst och arabvärldens förhållande till Shoah; de träffade överlevande och samtalade med andra och tredje generationens överlevande. I maj 2003 genomfördes ett fem dagars besök i Auschwitz-Birkenau med sammanlagt 450 deltagare: 150 araber (majoriteten muslimer) och 150 judar från Israel, samt 150 judiska och muslimska representanter från Frankrike. Deltagarlistan bestod till stor del av prominenta, opinionsbildande personer; därmed hoppades arrangörerna att projektet skulle få ett brett genomslag och erkännande hos allmänheten.

De arabiska deltagarna publicerade ett manifest som beskriver deras målsättning:

We, a group of Israeli Arabs are concerned about the decline of relations between Jews and Arabs in recent years. Out of feelings of human and national responsibility, and from the belief that the tide can be reversed we set upon this journey into the pain of the Jewish people. The two nations cannot abandon the path of violence until we understand and empathize with the pain, fear and despair of each other. We wish to learn the suffering, hardship, torture and destruction that came

upon the Jewish people and to declare explicit solidarity.¹⁵

Sedan initiativet till en arabisk förståelse av Auschwitz blev känt, har judiska elever igen vågat återvända till Nasaret — och istället för de normala 20–30 stycken kommer nu närmare ett hundra. Överlevande i Israel har också helhjärtat välkomnat Shufanis initiativ:

The most important lesson of Auschwitz is, that the human honour should be respected, unspoiled. That is also important for the present, here in Israel, for the life together of Jews and Arabs. The Israeli Arabs can be a bridge to the Arab world, a new beginning in the relations between all Jews and Arabs.¹⁶

Trots de positiva tongångarna är det självklart att deltagarna brottas med stora problem. Inte minst är de medvetna om att de kan komma att betala ett högt pris för sitt ställningstagande; initiativet har t.ex. bemötts med höjda ögonbryn i arabvärlden. Ändå lade arrangörerna ner stor omsorg på att bereda mark för projektet. Man lyckades få den egyptiske utrikesministerns välsignelse och den egyptiska regeringens offentliga stöd. Likaså har man träffat arabiska journalister, författare och religiösa ledare för att förklara sin målsättning. Det som gör störst intryck är att gruppens medlemmar inte ignorerar eller relativiserar problemen, utan istället ger röst åt dem och identifierar, konfronterar och talar om dem på ett uppriktigt sätt och på så vis öppnar upp för möjligheten att komma vidare.

Den absolut vanligaste invändningen mot en arabisk förståelse eller ett arabiskt närmande av Shoah — och denna hörs bland kristna såväl som muslimer — är att det är omöjligt för palestinier att visa förståelse för det judiska lidandet under Shoah för över femtio år sedan när det palestinska folket idag kämpar för sin överlevnad. Enkelt uttryckt: «Varför ska vi resa till Auschwitz när israelerna dödar våra barn i Jenin?»

I en av de dialoggrupper som arbetar inom ramen för *The Interfaith Encounter Association* berättar Aida Shibli och Michal Tal om sina upplevelser under en konferens för israeler och palestinier i Basel. Under konferensens andra dag kom nyheter om en flygräd som IDF genomfört över Kfar Yunis i Gaza, varvid flera palestinska civila blev dödade. Aida och de andra palestinska deltagarna blev mycket upprörda, särskilt då de personligen kände en av de dödade. Aida ropade: «Se oss, det är vi som är offren *nu, idag*.» De ville avbryta seminariet och resa hem. Men ledningen lyckades vända situationen och istället satte man sig ner och började berätta för varandra om sin och sina familjers historia, var och en, utan att bli avbruten. Den stora insikten efter det mötet, menar både Aida och Michal, var hur svårt det är att vara öppen för den andres smärta om du själv känner smärta: «not until you can open up and feel the pain of the other can you ask the other to understand your own pain.»

Den israeliske författaren David Grossman säger: «Vi [israeler och palestinier] är offer — för vår tragiska historia, för vår psykologi, vår fruktan och förtvivlan, för vår utmattning.»¹⁷ Alla folk i regionen har sargats av historien och lever med smärta och trauma. Denna insikt är grundläggande för vad som kan beskrivas som en dialog med Lévinas-inspirerade förtecken: en etisk-filosofisk dialog som vill fokusera det mänskliga och inte är explicit interreligiös; där den andres «annorlundaskap» («the Otherness of the Other») är systemsprängande och nyskapande. Shufani menar inte att den arabisk-judiska resan till Auschwitz skall förstås som en interreligiös manifestation, utan som: «a process with human persons as such ... a common quest for our common humanity ... it is a personal decision: to be or to come close ... not a trip of ideology or politics but a philosophical approach... I am with you, and I will go with you to the end.»¹⁸

Andra representanter för ett sådant förhållningssätt är t.ex. organisationerna *The Compas-*

¹⁵ I *Ha'aretz*, den 5 februari (2003).

¹⁶ Ur en rapport från seminariet den 20 mars 2003: www.israel-interfaith.co.il. Jfr tal (opublicerat) av Y. Klein Halevi vid seminariet den 15 september 2003.

¹⁷ Tal vid bokmässan i Jerusalem i februari 2005. En bearbetning av texten publicerades i svensk översättning i *Sydsvenskan* den 27 mars (2005).

¹⁸ Tal (opublicerat) av E. Shufani vid seminariet den 15 september 2003.

sionate Listening Project och *The Parents Circle — Families Forum*,¹⁹ vilka båda bygger på det ömsesidiga lyssnandet som konfliktlösningssmetod. För egen del kan jag inte annat än förstå denna attityd som djupt religiös i det att, med Martin Bubers ord: «Relationen till människan är den som närmast liknar relationen till Gud: sant tilltal möts av sant svar ...»²⁰

Alexandria-deklarationen

Den 21–22 januari 2002 ägde ett annat historiskt tillfälle rum. Under överinseende av dåvarande ärkebiskopen av Canterbury, George Carey, samlades — för första gången någonsin — regionala religiösa ledare från alla de tre abrahamitiska traditionerna till en konferens, för att försöka få ett slut på våldet. Sjutton representanter signerade ett gemensamt uttalande: *The First Alexandria Declaration of the Religious Leaders of the Holy Land*.²¹ Däribland fanns den sefardiske överrabbinen i Israel, Eliyahu Bakshi-Doron, och Sheikh Tal el-Sider, från den palestinska myndigheten i Hebron.

El-Sider är en före detta Hamas-sympatisör som har bytt kurs och kommit att se religionen som en fredsskapande resurs:

We people of religion cannot wait for the politicians — it is our duty to do all we can to end the bloodshed... We must work together, Palestinians and Israelis, to end the killing of innocents... the Qur'an forbids the killing of innocent men, women, and children, whether in Tel-Aviv or in any Jewish settlement. This prohibition holds for all monotheists, not only Muslims... But condemnations of terror attacks are not enough. They will not bring the dead back to life. We need to take action, not only speak out... These interreligious meetings are very important, as a means of creating a spiritual partnership against such violence. We will not agree on all questions, but let us base ourselves on what we can agree on, and work to

resolve the issues in dispute. We need to find convincing answers or solutions, even if they are not totally satisfactory.²²

Sheikh el-Sider talar också med värme om sin gode vän, rabbinen Menachem Froman i Tekoa, som har ägnat många år åt att etablera och fördjupa judiska-muslimska relationer:

I have high regard for Rabbi Froman. In my eyes, he is an Israeli hero. He has been coming to my home to talk with me for eleven years. At the beginning, when I was a Hamas leader, he still visited me. I think such meetings are more important than declarations by politicians. Froman told me I had to meet the Israeli chief rabbi in his home, so I did. Eventually these private meetings bore fruit in the Alexandria Summit and Declaration.²³

Som ett första steg uppmanar deklarationen till ett religiöst sanktionerat eldupphör, respekterat av alla sidor, och för ett genomförande av Mitchell- och Tenet-rekommendationerna [vilka sedermera ersattes av den s.k. färdkartan för fred], hävandet av restriktioner och en återgång till förhandlingar. Konferensen fick relativt god täckning i hebreisk och arabisk media. Men inget eldupphör uppnåddes och istället eskalerade våldscykeln under våren 2002. Man kan därför säga att konferensen misslyckades i det att man inte fick ett omedelbart stopp på våldet, men avsikten är att jobba vidare genom den permanenta kommitté som etablerades, *The Permanent Committee for the Implementation of the Alexandria Declaration*. Religiösa ledare i området ska från och med nu kunna spela en mer konstruktiv roll i fredsbyggandet än tidigare och detta ska i sin tur sända positiva signaler till områdets olika politiska och religiösa grupperingar.²⁴

I februari 2002 träffades man till ett första uppföljningsmöte. Sedan dess har ytterligare konsultationer genomförts, bland annat i Rom och London. Vid ett av dessa tillfällen stoppades två av de palestinska biskoparna vid utresan från

¹⁹ Se respektive hemsida: www.compassionatelistening.org och www.theparentscircle.com.

²⁰ M. Buber, *Ich und Du*, första upplagan 1923, svensk översättning (Stockholm: Petra Bokförlag, 1985), 99.

²¹ www.jcrelations.net/en/?id=967; Landau, 51–52.

²² Landau, 16–17.

²³ Landau, 17.

²⁴ R. Kronish, «In support of the First Alexandria Declaration of the Religious Leaders of the Holy Land»: www.icci.org.il/alexandria.html.

Tel Avivs flygplats och det krävdes ett officiellt ingripande från regeringsnivå för att få dem med på planet. Det fanns inte någon som helst säkerhetsmotivering till att de tvingades genomgå en sådan förödmjukande behandling. Detta är bara ett av många exempel på hur även deltagare i en dialog som sanktioneras av de högsta politiska nivåerna i området är underkastade konfliktens och ockupationens vardag och struktur, vilket inte precis uppmuntrar processen utan tvärtom bidrar till frustrationen och utmattningen.

Det är viktigt att stödja de religiösa ledare som representerar majoriteten att våga säga: «det är säkert och legitimt att vara för fred och försoning.» Likaså är det viktigt att uppmuntra de grupper och ledare som vill möta den andra sidan, trots motstånd bland (och stundom under dödshot från) sina egna. Samtidigt bör man vara medveten om att när grupper, inklusive religiösa gemenskaper, känner sig hotade, blir ledarens roll ofta den att — likt de bibliska profeterna — trösta och uppmuntra sitt eget folk. I utsatta situationer är det därför sällan möjligt för religiösa ledare att vara fokuserade på annat än den egna gruppen; svåra tider medför inåtvändhet och ett stärkande av den egna gruppens identitet. Därför behövs närvaron av en tredje part, en hjälp från utsidan, goda medlare som kan bryta igenom och frambära budskap mellan parterna.

Ärkebiskop Careys medverkan och stöd i Alexandria var av avgörande betydelse; likaså har *The World Conference of Religions for Peace* och *The International Centre for Reconciliation at Coventry Cathedral* haft nyckelroller.²⁵ Canon Andrew White har varit Careys speciella representant i Mellanöstern och kunde som sådan t.ex. bidra i medlingen mellan den palestinska muslimska milisen och den israeliska armén vid belägringen av Födelsekyrkan i Betlehem i april–maj 2002. White kunde i detta krisläge dra nytta av de relationer och det nätverk som skapades vid Alexandria-mötet. Kommittén har kunnat bistå vid lösningen av fler spända situationer och på så vis begränsat blodspillan. I maj 2004 hölls ett offentligt symposium på King David Hotel i Jerusalem där religiösa ledare från Israel och den palestinska

myndigheten (däribland Knesset-ledamoten, rabbinen Michael Melchior, Sheikh Tal el-Sider från Hebron och ärkebiskop Aristarchos från det grekisk-ortodoxa patriarkatet) i ett gemensamt uttalande tog avstånd från dödandet av oskyldiga civila.²⁶

Den som har varit mest aktiv i Alexandria-processen från israeliskt håll är den ovan nämnda rabbinen Michael Melchior (f. överrabbinen i Oslo, vice utrikesminister i dåvarande israeliska koalitionsregeringen och sedan 2005 vice minister för utbildning, kultur och sport, samt grundare och ledare för det religiösa vänsterpartiet *Meimad*). Melchior menar att eftersom Oslo-processen dominerades av sekularister har religiösa i Israel känt sig hotade av den; fredsprocessen hamnade «snett» i striden mellan sekulära och religiösa i Israel. Detta är särskilt problematiskt eftersom freden är avhängig av att man uppnår överenskommelser om religiösa platser, inklusive Jerusalem. I allmänhetens ögon har religiösa ledare större trovärdighet i dessa frågor. Som exempel nämner Melchior händelsen då en rysk judinna hade delat ut flygblad i Hebron på vilket profeten Muhammed var avbildad som en gris. Stadens muslimska invånare blev naturligtvis vansinnigt arga och protesterna spred sig i den muslimska världen. Dåvarande premiärminister Netanyahu försökte lugna ner situationen men hans trovärdighet bland palestinier var minst sagt låg. På Melchiors initiativ och med Arafats välsignelse ordnades ett möte mellan överrabbinen Bakshi-Doron och muftin i Hebron. Bakshi-Doron förklarade att vad denna kvinna hade gjort var ingenting annat än *chilul Hashem* (vanhelgande av det gudomliga namnet). Då muftin fick höra detta från överrabbinens mun, föll han nästan av stolen. Sedan gick han runt till varenda muslimsk predikant i staden för att citera överrabbinen och berätta att vad kvinnan hade gjort gick emot judendomens lära.

Alexandria-konferensen är trots allt ett positivt exempel på vad interreligiös dialog kan åstadkomma på den politiska arenan. Mötet var unikt framför allt ur tre aspekter: 1. att det ägde

²⁶ R. Kronish, «Religious leaders denounce killing of innocent civilians»: www.icci.org.il/religious%20leaders.htm.

²⁵ Se respektive hemsida: www.wcrp.org och www.coventrycathedral.org.

rum överhuvudtaget; 2. att det producerade det första dokumentet signerat av både israeler och palestinier på över fyra år; 3. att det var den första gången som områdets muslimska religiösa ledare var villiga att offentligen, inför media, vara del av ett interreligiöst initiativ. Den symboliska betydelsen av mötet kan inte heller över-skattas, eftersom ett interreligiöst möte på topp-nivå skänker legitimitet åt annan interreligiös verksamhet, inklusive den som sker på gräsrots-nivån.

Fler lokala dialoger

De dialogorganisationer som idag ger intryck av att ha störst genomslag i det israeliska, judiska och arabiska, samhället är: *The Jerusalem Center for Jewish-Christians Relations (JCJCR)*, *The Interreligious Coordinating Council (ICCI)*, samt *The Interfaith Encounter Association (IEA)*. Nämnas bör också Alon Goshen-Gottsteins *The Elijah Interfaith Institute* som har en mer utpräglad akademisk profil och inkluderar dialog med buddhister och hinduer.²⁷ Dessa organisationers verksamheter finns väl dokumenterade på deras respektive hemsidor och jag skall endast lyfta fram några av dem här.

JCJCR grundades år 2003 (och fungerar tillsvidare inom ramen för *ICCI*) av den judiske dialogveteranen Daniel Rossing med syfte att «combat ignorance and prejudice and to foster understanding and empathy between the Jewish majority and the local Christian minorities».²⁸ Centret satsar på åtgärder riktade till den breda allmänheten, media, olika politiska och civila grupper, säkerhetsstyrkor, polis och militär, samt att verka inom akademin. En viktig målsättning är att utbilda den judisk-israeliska allmänheten om de lokala kyrkornas historia, tro och liv. Jag ska snart återkomma till Rossings tankar, men jag vill nämna här att hans center arbetar med «specialiserade» dialoggrupper (cirka tretton till antalet med sammanlagt nästan 400 medver-

kande) i vilka deltagarna har någon typ av gemensam utgångspunkt. T.ex. samlas invånare från staden Hadera, kibbutz Ein Shemer och byar i Galiléen till samtal om personlig och kollektiv smärta och hågkomst; studenter från religionsvetenskapliga programmet vid *Hebrew University* möter studenter från motsvarande utbildning vid *Bethlehem University*; konservativa och ortodoxa judiska familjer från Karmiel träffar grekisk-ortodoxa kristna familjer från Kfar Yasif och fokuserar bönsens roll i respektive tradition; lärare och utbildningsledare utforskar ämnet «Educating about the Other».

Inom *ICCI* finns gruppen *KEDEM* (hebreisk förkortning av *kol dati mafayeis*, «röster för religiös försoning») och det tillhörande *KEDEM Institute for Learning and Reconciliation*. *KEDEM* består av närmare trettio judiska, arabiska kristna och muslimska lokala religiösa ledare från hela Israel. De allra flesta deltagarna har aldrig förut medverkat i interreligiös dialog. Man håller på att lära känna varandra, etablerar förtroenden, studerar religiösa texter, diskuterar Israel–Palestina frågan och har rest till Nord-Irland och Bosnien för att lära av deras konfliktbearbetning. För en tid sedan bestämde sig gruppen för att göra sin röst hörd i den offentliga debatten; en röst för moderation och försoning. Varje år kommer gruppen att utökas med ytterligare fjorton deltagare för att på sikt bygga upp en påverkansgrupp inom det israeliska samhället.

Även *The Jonah Group* äger rum inom ramen för *ICCI* och består av judiska rabbiner och lek-män som möter palestinska kristna präster och teologer från Jerusalem och Västbanken, under ledning av den lutherske biskopen Munib Younan. Gruppen har lyckats samla sig regelbundet till samtal, retreat och delande av varandras religiösa firanden.

Sedan början av år 2002 driver *ICCI* en kvin-dialog, *Women of the Book*, med sexton israeliska och palestinska deltagare. De beskriver sig själva så här: «We meet as Israeli and Palestinian women of faith, to have a transformative experience, in which we can learn about and share our similarities and differences, change our mis-perceptions of each others' communities, and ultimately do something positive together about the situation in which we live.»²⁹ Samtalen kret-

²⁷ www.elijah.org.il.

²⁸ Citat ur (opublicerade) «JCJCR: Executive Summary. Funding Request for Preparation of a Strategic Plan». Centrets hemsida är under uppbyggnad: www.jcjr.org.

sar kring kvinnornas religiösa och kulturella roller och identiteter. Också den kvinnodialog som arrangeras av IEA, *Women Interfaith Encounter* (som i Jerusalem har över tjugo deltagare och i Galiléen omkring hundra), har karaktären av en livets dialog med ämnen som kvinnligt ledarskap, våld mot kvinnor, äktenskap och modersroll, men också frågor av mer uttalad teologisk karaktär.

IEA anordnar många andra dialoggrupper i Jerusalem, Galiléen och Negev, samt israelisk-palestinska konferenser med deltagare även från Västbanken (Hebron, Betlehem, Ramallah, Nablus). Som konferensämnen har man bl.a. haft «fred i de tre religionerna», «barmhärtighet i de tre religionerna», «att älska sin nästa som sig själv», «att välkomna den andre». IEA ingår i *The Middle East Abrahamic Forum*, vilket är ett regionalt samarbete inom ramen för *The United Religions Initiative* mellan dialoggrupper i Nordafrika och Mellanöstern. Vid det senaste seminariet i Amman i september 2004 kom deltagare från Tunisien, Egypten, Turkiet, Jordanien, Palestina och Israel.

Mina intryck av IEA:s och liknande dialogverksamheter är att det egentligen inte är ämnena i sig som står i fokus utan deltagarna själva, att det viktigaste är att överhuvudtaget fysiskt och mentalt orka ta sig till mötesplatserna, att mötas ansikte mot ansikte, att helt enkelt knyta kontakter, lära känna varandra, bli vänner och därigenom bryta ner stereotyperna av den andre. Därför är det inte möjligt att identifiera ett antal aktuella teologiska knäckfrågor: dialogerna tenderar istället att samlas kring det som (mänskligt) förenar snarare än (teologiskt) skiljer.

Land, folk och identiteter

Det finns dock ett undantag: frågan om landet är fortfarande brännande i judisk-kristna relationer, inte minst i själva landet.³⁰ När Svenska kyrkans

dokument *Guds vägar — judendom och kristendom* (antaget av Kyrkomötet den 19 september 2001) presenterades i engelsk översättning vid ett offentligt seminarium den 30 april 2002 vid Svenska teologiska institutet i Jerusalem, efterlystes återigen en interreligiös diskussion om betydelsen av landet.³¹ Det svenska dokumentet valde att inte diskutera vare sig politisk sionism eller den moderna staten Israel. På grund av denna begränsning, vill jag hävda, har dokumentet missat den dubbla möjligheten att dels tydligt bekräfta de judiska aspirationerna på landet, dels kraftfullt uppmana till rättvisa för alla icke-judiska invånare i staten Israel, eller alla invånare i Mellanöstern — på ett sätt som man har lyckats med i det judiska *Dabru Emet* från september 2000,³² dokumentet *A Sacred Obligation* från *The Christian Scholars Group on Christian-Jewish Relations* i september 2002,³³ samt studiematerialet *Talking Points: Topics in Christian-Jewish relations* från *The Evangelical Lutheran Church in America*, också från 2002.³⁴

Svenska kyrkan och andra europeiska kyrkor har anledning att ställa sig frågan hur ett engagemang för judisk-kristen dialog kan förenas med samarbete och partnerskap med de palestinska kyrkorna — eller hur ett engagemang för palestinier kan förenas med judisk-kristen dialog och samverkan med judar. Hur tala och undervisa om konfliktens historia på ett sätt som gör rättvisa åt båda sidors rättigheter, sorger och kränkningar? Hur respektera det palestinska folkets anspråk och förhoppningar i förhållande till landet, utan att nedvärdera och ogiltigförklara det judiska folkets anspråk och förhoppningar knutna till samma land — och tvärtom? Hur tala och undervisa om möjligheterna till fredlig sam-

³¹ J. Svartvik (red.), «Guds vägar/The Ways of God», temanummer av *Svensk Teologisk Kvartalskrift* 79:3 (2003).

³² <http://www.icjs.org/what/njsp/dabruemet.html>.

³³ www.jcrelations.net/en/?id=986: «We affirm the importance of the land of Israel for the life of the Jewish people ... Recognizing that both Israelis and Palestinians have the right to live in peace and security in a homeland of their own, we call for efforts that contribute to a just peace among all the peoples in the region».

³⁴ www.elca.org/ecumenical/interfaithrelations/jewish/talkingpoints/index.html.

²⁹ www.icci.org.il/womenofthebookii.htm.

³⁰ Wigoder, 104–122; D. Burrell & Y. Landau (red.), *Voices from Jerusalem. Jews and Christians Reflect on the Holy Land*. (New York/Mahwah: Paulist Press, 1992).

existens i landet? Hur formulera och konstruktivt stödja ett interreligiöst rop efter «rättvisa för båda»? Dessa frågor bearbetades av några svenska, holländska och belgiska teologer under ett seminarium vid Svenska teologiska institutet i juni 2003.³⁵

Om vi som står utanför konflikten har att kämpa med dessa frågor — hur komplicerat är det då inte för dem som är mitt uppe i den!³⁶ Judisk-kristna relationer i Jerusalem försvåras dessutom av att konstant ha världens ögon vända mot sig. Judar och kristna konkurrerar om att vinna över alla utländska aktörer på sin sida och särskilt tävlar man om den västerländska kristenheten. Västerländska kristna å sin sida polariserar sig snabbt i ett «kristen sionism» läger respektive «pro-palestinsk» läger. Denna polarisering är långt ifrån konstruktiv i relationsbyggnaden mellan judar och kristna i landet, snarare tvärtom.

De politiska motsättningarna i (och utanför) landet har dämpat den judisk-kristna dialogen så pass att den kan beskrivas som underutvecklad i jämförelse med religionsdialogen i väst. Och den försvåras ytterligare av att de kristna minoriteterna i landet (antalet kristna understiger nu 2 % av Israels invånarantal; samma gäller för Västbanken/Gaza) är intimt förbundna med kristna majoriteter som, i andra länder och vid andra tidpunkter i historien, har varit ett gissel för det judiska folket. Det finns därför en tendens i det israelisk-judiska samhället att ensidigt fokusera de negativa aspekterna av judisk-kristna relationer. Den israelisk-judiska allmänheten har vare sig någon närmare kontakt med lokala kristna, eller någon kännedom om västkyrkornas förändrade attityd och teologi gentemot

judar och judendom. Det är riktigt att påvens besök delvis bidrog till att öka intresset för kristna och kristendom, men fortfarande betar sig den judiska majoriteten som majoriteter brukar bete sig — inklusive den kristna majoriteten här i Sverige — dvs. man är överlag ointresserad av dialog.³⁷

De lokala palestinska kyrkorna, å andra sidan, har ett behov av att påminna israeliska judar om att dessa kyrkor inte har haft någon historisk del av judeförföljelsen i Europa utan tvärtom: kyrkorna i Mellanöstern har ofta själva varit offer för intolerans och förföljelse. Detta är en viktig punkt i det nya dokument från det katolska patriarkatets teologiska kommitté, under ledning av patriarken Michel Sabbah, som presenterades i december 2003 och heter *Reflections on the Presence of the Church in the Holy Land*.³⁸ Under avsnittet «Jews, Judaism and the State of Israel» sägs att kristna och judar i det heliga landet har en gemensam historia av att leva som minoriteter under muslimsk dominans — vilket är radikalt annorlunda än styrkeförhållandet i väst, där judar under århundraden har levt som en minoritet under kristen dominans.

I dokumentet bekräftas att den katolska kyrkans lära om judar och judendom efter Andra Vatikanconciliet också är den palestinska katolska kyrkans lära; samtidigt som man understryker sin unika position i det att vara en inhemsk kyrka som lever under judiskt majoritetsstyre och detta mitt i en pågående och blodig konflikt mellan Israel och arabvärlden, mellan israeler och palestinier: «the ongoing conflict... means that the national identity of the majority of [local Christians] is locked in conflict with the national identity of the majority of the Jews.» Den katolska kyrkan lär att dialogen med det judiska folket är något skilt från staten Israels politik. Den palestinska katolska kyrkan understryker att staten Israels existens och dess politik inte är något som skall uppfattas i religiösa termer utan i rela-

³⁵ Seminariets målsättning var att börja utveckla riktlinjer för att tala, predika och undervisa på ett icke-polariserande sätt om Israel, Palestina och Israel-Palestina konflikten inom respektive kyrkor i Europa. Se «The European Churches and the Israeli-Palestinian Conflict. Report of a Swedish-Dutch-Belgian Seminar in Jerusalem 8–22 June 2003»: www.jcrelations.net/en/?id=2123.

³⁶ För angelägna synpunkter på olika former av risktagande i religionsdialogen, se t.ex. J. Magonet, *Talking to the Other: Jewish Interfaith Dialogue with Christians and Muslims*. (London & New York: I.B. Tauris, 2003), 90–106.

³⁷ Under de senaste tio åren har antalet kristna immigrantarbetare i Israel drastiskt ökat och deras antal (200–300 000) överstiger nu antalet inhemska kristna (130–140 000). Implikationerna av detta för judisk-kristna relationer i Israel vet man än så länge väldigt lite om.

³⁸ www.lpj.org/Activities/Reflections.htm.

tion till internationell rätt. Kyrkan är kallad att vara en profetisk röst som står upp för frihet, rättvisa, säkerhet och fred för alla invånare i det heliga landet — ett land som först och främst tillhör Herren Gud. Man söker en «fraternal dialogue that can and must develop between Jews and Christians in the Holy Land» och kämpar med sin kallelse att vara en kristen-arabisk närvaro i mitten av ett muslimsk-arabiskt eller judisk-israeliskt samhälle.

Frågan om land, folk och identitet behandlas också vid den konferens som det lutherska *International Center of Bethlehem* inbjöd till i november 2005: *Shaping Communities in Times of Crises: Narratives of Land, Peoples and Identities*.³⁹

I synnerhet de katolska, anglikanska och lutherska palestinska kyrkorna brukar bli beskyllda från israelisk-judiskt håll för att politisera dialogen. Men Daniel Rossing, grundare av *JCJCR*, hävdar bestämt:

When it comes to the Christian communities, even those of us with years of experience in interfaith relations seem to forget the most elementary rule of authentic dialogue and true pluralism: The Other, and particularly the Other who is the weaker partner, must be allowed to define himself or herself.⁴⁰

Och det är majoriteten — i det här fallet den judiska majoriteten — som har ansvaret för att ta initiativ till förbättrade relationer. Judar i Israel, menar Rossing, behöver helhjärtat förändra sin inställning till kristna och kristendom för att ett genombrott ska kunna ske i de judisk-kristna relationerna i landet eftersom: «affirming and

ensuring the dignity of the Other is the heart and core of interfaith dialogue and relations.»⁴¹

Rossing presenterar ett handlingsprogram i fem punkter, där israeliska judar uppmanas att: 1. studera de kristna kyrkornas historia i det heliga landet; 2. vara känsliga för vad som upplevs som kränkande eller hotande av de lokala kristna; 3. lära sig uppskatta den kristna närvarons mångfald; 4. förstå att de lokala kristna dagligen kämpar för att hantera flera olika relationer: till den muslimska världen, till den västerländska kristna världen, till judar i en judisk stat, till den bibliska historien och de bibliska texterna; 5. låta kristna definiera sig själva och bestämma vilket element eller vilka element som de vill betona i sin identitet. En sådan handlingsplan bör gagna inte bara de kristna utan även judarna i landet: «...we Israeli Jews must undertake them principally for our own spiritual and moral well-being as an empowered majority.»⁴²

Rossings röst klingar profetiskt och kan förstås utifrån hans mångåriga samröre och förtrogenhet med de olika kristna komuniteterna i landet. Emellertid är majoriteten av de israeliska judar som är och börjar bli involverade i dialogen snarare av den uppfattningen som journalisten och författaren Yossi Klein Halevi ger uttryck för. Han menar att det judar idag behöver höra allra mest från kristna världen över är en bekräftelse av den judiska självdefinitionen som ett folk: «Many Christians still instinctively define us according to their understanding Judaism — as solely a faith community, ignoring how we define ourselves: as a people with a faith ...» Det handlar självklart inte om att förvänta sig ett okritiskt stöd till israelisk politik från kristna utan: «What we are asking from Christians ... is the understanding that this is one of those crucial moments in history when Jewish existence is under assault, and that the depth of our new relationship is now being tested.»⁴³

Som västerländsk kristen kan jag förstå och bejaka Halevis önskan, men jag tror inte att det är realistiskt att i nuvarande situation önska sig en sådan bekräftelse från de palestinska kyr-

⁴¹ Rossing, april 2004.

⁴² Rossing, april 2004.

³⁹ www.annadwa.org/intercultural/conf05_desc.htm.

⁴⁰ Tal (opublicerat) av D. Rossing, «Preparing the Way for a New Jewish-Christian Relationship in the Holy Land» vid ett symposium arrangerat av *ICCI* på *Tantur Ecumenical Institute for Theological Studies* i april 2004. För liknande innehåll i publicerad form, se D. Rossing, «Faith, Israel and Interfaith», 7–12 i *Service International de Documentation Judéo-Chrétienne* 33:1 (2000); *idem*, «Preparing for Dialogue in the Holy Land», 18–21 i *America* den 13 September (2004).

korna — till detta behövs något mer än vad som nu finns.

Slutord

Den inhemska israelisk-palestinska dialogens dilemma, och kanske alla dialogers dilemma, låter sig formuleras så här: att göra rum för den andre kan kännas väldigt hotfullt — särskilt när man känner att andra inte gör rum för dig. Det är

mitt bestämda intryck att israeliska judar och palestinska kristna har ett kolossalt och uppdämt behov av att bli bekräftade, att bli bejakade av den andre, liksom det finns ett behov av trygga platser (*safe spaces*) — i och utanför landet — där denna bekräftelse låter sig göras. Den israelisk-palestinska dialogen befinner sig fortfarande i ett skede av grundläggning. För att dialogen ska hållas vid liv — och mogna — behövs förutom ömsesidig bekräftelse ett enormt tålamod och en klok tredje part.

⁴³ Y. Klein Halevi, «Together in the House of Israel», i *Jerusalem Post Magazine* den 19 december (2003). Halevi skildrar sin uppväxt som son till en överlevande i *Memoirs of a Jewish Extremist. An American Story* (Boston *et alii loci*: Little, Brown & Company, 1995) och sitt andliga sökande i *At the Entrance to the Garden of Eden. A Jew's Search for God with Christians and Muslims in the Holy Land* (New York: Harper-Collins, 2001).

Summary

More than 4,000 people have died in the last five years of escalating violence between Israelis and Palestinians. The ongoing conflict not only determines the political, economical and social realities of the region; it dominates people's hearts and minds, thus setting the agenda also for local interfaith activities. This article reports on Israeli-Palestinian interreligious (mainly Jewish-Christian) relations and dialogue in the shadow of the conflict. How is this local dialogue upheld and what current challenges does it strive to address? The visit of Pope John Paul II in March, 2000, and the outbreak of the second Intifada in September that same year, gave increasing impetus to two discernable trends: a widened and locally rooted interest in interfaith encounters in addition to a growing understanding of interreligious dialogue as a tool for peacemaking and reconciliation. In the article, several recent examples of interfaith initiatives in Israel/Palestine are listed and discussed, notably the Alexandria Declaration of the religious leaders of the Holy Land in 2002 and the Arab-Jewish joint visit in Auschwitz in 2003, as well as the newly founded *Jerusalem Center for Jewish-Christian Relations*. The article concludes by addressing the question of land and identity as a major stumbling block in the Israeli-Palestinian dialogue and by emphasizing the profound need of both peoples to be affirmed by the other.

